

Ә. З. Абдуллајев

АЗӘРБАЙҖАН
дили
МӘСӘЛӘЛӘРИ

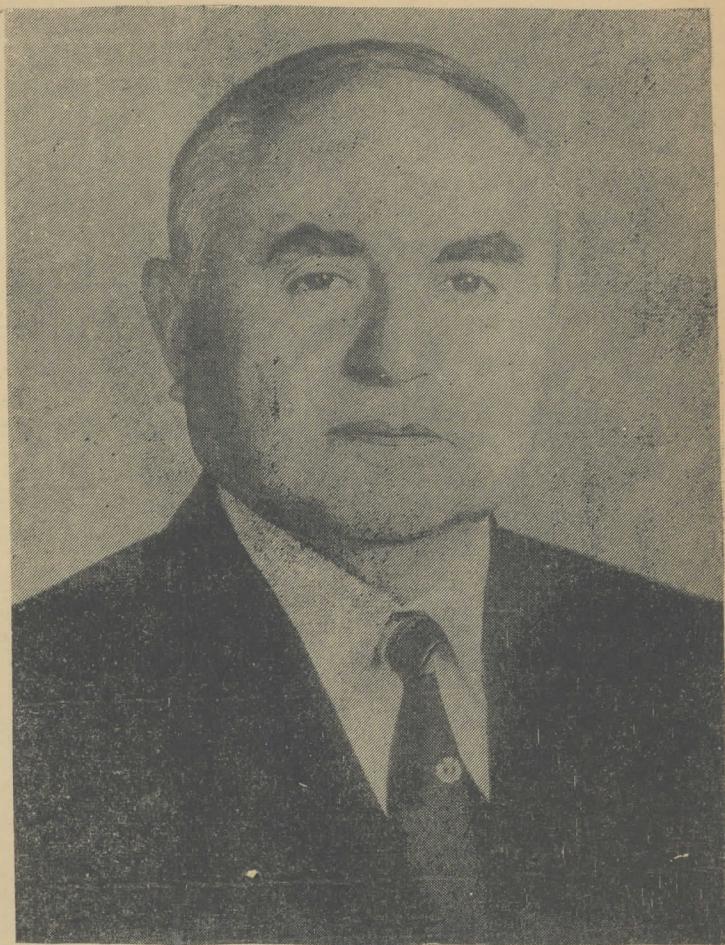
III - 163, II

Э. З. АБДУЛЛАЈЕВ

АЗӘРБА҆ЈЧАН
ДИЛИ
МӘСӘЛӘЛӘРИ

illimizdli
Qırcaq:

Azərbaycan MEA Nəsimi
adına Dilçilik İstítutunun
kitabxanası
Inv. № 6531

Рә'јчи: филолокија елмләри доктору Э. М. Чазадов
Елми редактору: филолокија елмләри доктору
проф. К. Н. Еәлиев

Абдуллаев Э. З.

А 14 Азәрбајчан дили мәсәләләри.—Бакы: Бакы Университети нәшријаты, 1992,—329 сәh.

ISBN 5—8025—0054—9

Азәрбајчан дили тарихинин иникишаф мејлләри, бе'зи сөзләрин вә шәкилчиләrin етимолокијасы, дилләрарасы әлагәләр, мүасир дилимизин бир сырья морфологија, синтаксис вә с. мәсәләләриндән баһе едән бу китаб көркемли дилчи-алим, проф. Э. Абдуллаевин узун илләр апардыгы ахтарышларын мәңсүлүдүр.

Филолог-муәллимләр, аспирантлар вә тәләбәләр учун нәзәрә тутулмуш бу китабдан Азәрбајчан дили вә онун тарихи илә марагланлар да истифада едә биләр.

4602000000—044
А М—658 (07)—92 25—90

ББК 81.2Аз

КӨРКӘМЛИ ДИЛЧИ-АЛИМ, СЕВИМЛИ МУӘЛЛИМ

Элөвсәт мүәллимин бүтүн һәјаты ана дилинә хидмәт нүмүнәсиdir.

1939-чу илдә Шамахы Педагожи Техникумунда тәһсилини ә'ла гијметләрлә баша вуруб, бир ил кәнддә мүәллим ишләмиш, соңра Бакыја қәләрәк Азәрбајчан Дөвләт Университетинин филолокија факультетинә дахил олмушдур.

Бејүк Вәтән мүһарибәси башлананда Элөвсәт мүәллим тәһсилини јарым-чыг гојарағ чәбнәјә ѡюла дүшмүш, дөյүшләрдә иштирак етмиш, јараландыры учун ордудан тәрхис олунмушдур. О, 1943/46-чы илләрдә Мәликчобаны кәндидә мәктәб директору вәзиғесинде чалышмышды. Фашист Алманијасы мәглуб едилдикдән соңра яенидән университеттә гајытмыш, 1950-чи илдә АДУ-ны фәргләнма диплому ила битирмешдир. Йүкәк назырлығыны вә елмә олан дәрин марағыны нәзәрә алараг ону аспирантура гәбул етмишләр.

Элөвсәт мүәллим 1954-чу илдә «Мүасир Азәрбајчан дилиндә ҳүсусилаш-маләр» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасы, 1963-чу илдә исә мүасир дилчилијимизин ән гаранлыг, ән аз тәдиг олунмуш саһәснәдән—табели мүрәккәб чүмләләрдән докторлуг диссертасијасы мудафиә етмишдир. Элөвсәт мүәллимин 50 иллек әмәк фәәлијәтинин тәхминән 40 ил университеттә баг-лыдыр. О, бурада тәләбәликтән профессорлуғадәк шәрәфли бир һаят јолу кечмишдир.

Алнимин елми мараг даирәси олдугча кенишдир. О, дилчилијин синтаксис, морфологија, тарихи грамматика, орфоепија, етимолокија, ниге мәдәнијәти вә с. саһәләрилә мәшгүл олур. Көркемли алым Азәрбајчан дилинин ән актуал проблемләри үзрә 140-дан чох әсәрин, о чүмләдән 15-дән артыг тәдриг эдәбијаты вә монографијаын мүәллифидир (бүнлардан бә'зиләри ортаглы јазылышдыр). Ҳүсусилашмә вә әлавә категоријалары, әдатлар, предикативләр, гарышыг типли мүрәккәб чүмләләр, табели мүрәккәб чүмләләрни тәркиб һиссәләринин трансформасија надиссесине уграмасы вә дикор мәсәләләр илк дәфә Э. Абдуллајев тәрәфиндән ишләнmiş вә али мәктәб програмларына дахил едилмишдир. Онун етимолокија үзрә ишләри кечмиш, тарихин јаддашына әсл сајаһет кими јенилик руhy, аргументләринин әнатәлиji, әсаслығы илә бу саһәдә әvvәllәr апарылыш тәдгигатлардан фәргләнир. Мәсалән, «киз бағла-чысынын кенезиси, «елә», «белә» сөзләринин етимолокијасы, јөnlük һаълын мәншәји, әсәр инструментал һал вә мүасир дилимиздә онун галыгларындан бәһе едән әсәрләр ҳүсүсилә дәјәрлиди.

Э. Абдуллајевин «Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр» монографијасы узун вә кәркін ахтарышларын нәтичәсиdir. Бу гијметлә әсәр өлкә түркологлары тәрәфиндән бејүк марагла гарышланышдыр. Бүнлардан башга, алым икى бејүк академик нәшрин («Азәрбајчан дилинин грамматикасы») вә «Мүасир Азәрбајчан дили») вә 4 чилдлик «Мүасир Азәрбајчан дили» дәрсلىјинин мүәллифләrinдән биридир. Соңчычу фундаментал әсәр көрә о, 1974-чу илдә Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт мүкафатына лайыг көрүлмүшдур.

Профессор Э. Абдуллаев һәм дә бөјүк ичтимаи иш апарыр. О, Азәрбајҹан ЕА Нәсими адына Диңгизлик Институтунун вә Университетин елми шура-ларынын, Азәрбајҹан Еңсиклопедијасынын редаксија шурасынын, Респубулика Азәрбајҹан Дилинин Тәтбиги вә Элифба комиссијаларынын үзвүдүр.

Э. Абдуллаевин ады яланызы өлкәмизда дејил, онун нүдүдларындан көнarda да мәшһүрдүр. О, бир сырға Умумитифаг вә бејнәлхалг мәчлислөрдә Азәрбајҹан диңгизлик елмини ләјақэтлә тәмсил етмишдир. Көркемли диңгиз мұхталиф илләрдә Бакыда, Москвада, Санкт-Петербургда, Сәмәргәндә, Казанда, Тбилисидә, Јереванда кечирилмиш елми конфрансларда, Берлиндә, Анкарада, Истанбулда, Даշкәнддә топланмыш бејнәлхалг гурултај вә конгрес-ләрдә иштирак етмиш, мә’рузаләр охумушшур. О, диңгизлик Сәмәргәнд конфрансында (1966) синтаксис белмәсинә рәhbәрлик етмишдир. 1969-чу илдә Берлиндә Бејнәлхалг алтајшұнаслар конгресинде (ПИАК) «Түрк диңгизләрдә јөнлүк налын мәншәи нағында»кы мә’рузәси јаҳшы гарышланмыш вә орада ишшәр едилмишdir.

1972-чи илдә Э. Абдуллаев Түрк Диңгиз Гурумунун дә’вәтила Анкарада I түрк дили гурултајында иштирак етмишdir. Орада Мәһмүд Кашгари бөл-мәсисин ачмаг вә бириңчи ичласы идәре етмәк шәрәфи Азәрбајҹан алиминә гисметтә олмушшур. Элөвсөт мүәллимин ачылышдағы нитги вә охудуғу мә’рузә Анкарада һәмин гурултајын материалларында чап едилмишdir.

1986-чы ил ПИАК-ын Даշкәнддә кечирилмиш конгресинде Э. Абдуллаев «Азәрбајҹан—Монгол дил әлагәләри» адлы мә’рузә илә иштирак етмишdir.

Элөвсөт мүәллимин һәјатында ән әламәттар һадисәләрден бири түркология гарышсызыда бөјүк хидмәтләrin көрә онун 1984-чу илдә Түркىjәdә Түрк Диңгиз Гурумунун мүхbir үзвү сечилмәсди. Э. Абдуллаев Түрк Диңгиз Гурумунун мүхbir үзвү сечилміш учунчү азәрбајҹанлы алимdir.

Элөвсөт мүәллимин өлкәмиздә вә харичдә танынан бир алимdir. Түркологиялардан—ССРИ ЕА-нын мүхbir үзвү Э. Р. Тенишев, проф. Н. А. Басқаков, проф. А. М. Шербак, Казанда дил-әдәбијат-тарих институтунун директору проф. М. З. Зәкиев, еләчә дә азәрбајҹанлы алимләр Э. Абдуллаевин адышы нөрмәт вә еңтирамла чәкирләр.

* * *

Элөвсөт мүәллимин охуучулара тәгдим олунан бу китабы мүәллифин сон илләрдеки арашдырымларындан ибартедir. Азәрбајҹан диңгизлигинин сон 20 илдеки мәнзәрәсінни әнатә етмәк бахымындан бу китаб диггәти чәлб едир. Диңгиз әлагәләри, әлифба проблеми, Азәрбајҹан диңгизин морфологијасы вә синтаксиси илә бағлы вачиб мәсәләләр (јөнлүк налын мәншәи, тә’жини сез бир-жәшмәләрнин үзвлөнмеси вә с.) китабда әз эксими кенин шәкилдә тапыбы.

Мүәллифин Азәрбајҹан диңгизлигинин тарихини үмумиләштирмәк вә мұасир проблемләр гарышына гојмаг бахымындан мараглы фикирләри бир ағсанғал дилчи сезү кими кәрәклидир.

Э. Абдуллаевин «Азәрбајҹан дили мәсәләләри» китабы мүхталиф мәсәләләрдә һәср олунса да, бүтөн та’сир бағылајан, ана хәтти дилемизин айры-айры проблемләрини әнатә едән арашдырымларын яекунудур. Ән јаҳшы чәнәт дә будур ки, мүәллиф һеч бир мәсәләје мүтләг мә’нада яекүн вурмур, эксина, проблемин гојулушу, онун һәлли учун жени ѡллар ачыр. Мұасир Азәрбајҹан диңгизлигинин савијәсінни әкс етдирмәк бахымындан китаб бөјүк әһәмийжтә кәсб едир.

Камил Вәлиев
филология елмләри доктору, профессор

ДИЛ ВӘ ХАЛГ ҺАГГЫНДА ДУШУНЧӘЛӘР

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ: ҮФУРЛАР, ӘЛИНТИЛӘР, ТӘДБИРЛӘР

Азәрбајҹан дили гәдим диңгиздән биридир. Дили јашадан халгды, о дилдә данышанлардыр. Дејиләнә көрә, бу дилдә инди дүнјада 36 милјон адам данышыр. Эски дөвләрдән башламыш күнүмүзә гәдәр бу дилдә зәнкин әдәбијат јарадылышдыр. Өлимизә кәлиб чатан Дәдә Горгуд китабы, мүхталиф жанрлы зәнкин фолклор өрнәкләри мәһәз Азәрбајҹан дилиндәдир. Мүхталиф дөвләрдә ишгалчы мүһарибәләр нәтичәсіндә Азәрбајҹан дилиндә олан жазылы абидаләр мәһәз едилмәсә иди, инди бу дилдә да да ән абидаләр галмыш оларды. Дәдә Горгуд дастаңларындан да аյдынлашыр ки, X—XI әсрләрдә мөвчүд олан белә бир тәкмил дил бирдән-бирә јарана билмәзди. Демәли, Азәрбајҹан дилинин көкләри да ән гәдимдир. Бу дилин инициафында тә’сирләр дә олмушшур. Лакин тарих боју Азәрбајҹан дили ассимиляция гарышы давамлы олмуш, өз сабитлијини вә өзүнәмәхсүслугуна горујуб сахлаја билмишdir.

Азәрбајҹан дилинин грамматик гурулушу олдугча мөһкәмдир. Онун морфологи гурулушунда мөһкәм ганунлар вар: бүтүн исимләр ejni гајда илә һалланыр, һалланмадан кәнarda галан исим јохдур; бүтүн фе’лләр ejni чүр тәсриф олунур, тәсриф гајда-сайна табе олмаян фе’л јохдур. Бу дилин синтактик гурулушу да зәнкиндир. Һәр чүр чүмлә гуруушлары бу дилдә вар. Азәрбајҹан дили түрк дили кими хош сәсләнән аһәнкдар бир дилдир. Ону динләјән адам дилин аһәнкдар, мусигили бир дил олдуғуну о саат һисс едир. «Өзүнүн сәлислијинә, аһәнкдарлығына, латиғијинә, поетикијинә көрә татар (Азәрбајҹан—ред.) дили грамматик чәнәтдән башга дилләр арасында демәк олар ки, јеканәдир» (Х. Абовјан). Бу дилдә кобуд, гулагы чырмаглајан сәсләр јохдур.

Бодуен де Куртененин фикринә көрә, дилдә чинс категоријасынын олмасы онун инициаф етмиш дил олмағыны көстәрмир,

эксинә, онун кери галмасына дәлаләт едир. Азәрбајчан дилиндә исә чинс категоријасы јохдур.

Азәрбајчан дили тарих боју гоншу дилләрлә гаршылыглы әлагәдә олмушдур. Сөзалманын нисбәтини нәзәрә алсаг, фарс дилинә, ермәни дилинә, күрчү дилинә даһа чох Азәрбајчан сөзу кечмиш, нәинки эксинә. Ермәни дили мұтәхәссисләринин (М. Х. Абегян, Р. А. Ачарян, А. А. Григорjanын вә б.) дедијинә көрә, түрк дилләринин, хүсусән дә Азәрбајчан дилинин ермәни дилинә тә'сири нәтижәсіндә јени ермәни дилинин синтактик гурулушу гәдим дилин синтактик гурулушундан кәскин сурәтдә фәргләнір (Бу барәдә айрыча бөлмәдә данышылыр).

Азәрбајчан дили елә бир гүдрәтли дилдир ки, дүнjanын һәр бир дилиндән асанлыгla бу дилә тәрчүмә еләмәк олур. Буна көрәдир ки, Шәрг, рус вә Авропа классикләринин әсәрләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмишdir. Бунун тәрсини дә демәк олар: Азәрбајчан әдiblәrinin, елм вә мәдәниjјәт хадимләrinin әсәрләри рус дилинә, дикәр халгларын дилләrinә асанлыгla тәрчүмә едилir.

Азәрбајчан дили бир заманлар халглараасы дил ролуну да ојнамышдыр. Мәсәлән, Дағыстан халглары ингилаба гәдәр Азәрбајчан дилиндән халглараасы дил кими истифадә едирдиләр. Декабрист А. А. Бестужев-Марлинскиин дедијинә көрә, бу дили билмәклә бүтүн Шәрги кәзиб доланмаг мүмкүндүр. Буну М. J. Лермонтов да баша дүшмүш, Тифлисдә вә Азәрбајчанда оларкән Азәрбајчан дилини өjrәnmәklә мәшгүл олмушдур. Онун әсәрләrinde түрк сөзләrinin ишләнмәси дә бунунла әлагәдар иди. Лермонтов Азәрбајчан дилинин Шәргdәki мөвgejini франсыз дилинин Авропадакы вәзиijәtinә бәрабәр тутур. «Татарча (азәrbaјчанча) өjrәnmәjә башламышам, бу дил бурада вә үмумиjјәtlә, Асијада, франсыз дили Авропада вачиб олан гәдәр лазымдыр. Нејf ки, инди өjrәni баша чатдыра билмәjәcәjәm, сонра лазым ола биләrdi»¹.

О, Шамахыда Тирчанлы ашыг Оручин данышдығы дастанларын тә'сири алтында өзүнүн «Ашыг Гәриб» әсәрини язмышдыр. Һәлә XV әсрдә Твер тачири Афанаси Никитин Азәрбајчан дилини билмәси сајәсindә бир нечә ил әрзиндә, Ындистан да далих олмагла әсас Шәрг өлкәләrinin кәзиб-доланараг јенә Рушияга гајыда билмишdi.

XIX әсрин Гафгазшұнас алими, акад. J. A. Вeјdenbaum язырыды: «Садәлиji вә өjrәnmәk учүн асан олмасы Азәрбајчан дилини бүтүн шәрги Загағазија учүн халглараасы дил еләмишdir.

¹ Лермонтов М. Ю. Полн. сбор. соч. СПб, 1911, т. IV, с. 330.

Илбәил Дағыстан дағлылары арасында бу дил даһа чох адамы әнатә едир...»¹

Сон әлли-алтмыш илдә бу дил даһа да инкишаф етмиш, онун лүгәт тәркиби кенишләниб зәнкинләшмиш, грамматик гурулушу хејли чилаланмыш, әсас үслублары даһа да тәкмилләшмишdir. Инди Азәрбајчан дили Азәрбајчанда елм вә техниканы, әдәбијат вә мәтбуаты, иғтисадијат вә мәдәниjјәti, үмумиjјәtlә, бүтүн һәјатымызы әнатә едән бир дил вәзиijәtin дәdir.

Азәрбајчанын Конститусијасында да Азәрбајчан дилинин дөвләт дили олмасы вә онун башга дилләрлә бәрабәр һүгугу тәсbit едилмишdir. Әсас Ганунун 73-чү маддәсindә дејилир: «Азәрбајчан Совет Социалист Республикасынын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир. Азәрбајчан ССР дөвләт органларында вә ичтимай органларда, мәдәниjјәт, маариф мүәссисәләrinde вә башга идарәләрдә Азәрбајчан дилинин ишләдилмәсini тә'мин едир вә онун һәртәрәфli инкишафына дөвләт гајғысы көстәрир».²

Һәр ил Азәрбајчан дилиндә јүзләрлә бәдии, елми вә техники әдәбијат нәшр едилir. Биздә нәшр олунан гәzetlәrin 134-у, журналларын 44-у Азәрбајчан дилиндәdir. 10 чилдлик «Азәрбајчан Енциклопедијасы», чохлу башга лүгәтләр нәшр едилмишdir.

Республикамызда Азәрбајчан дилиндә ибтидаи, орта мәктәбләр, али тәһисил очаглары фәәлиjјәт көстәрир. Өлкәмиздә аввәлчә савадсызлыгын ләгви, соңra 7 иллик, даһа соңra исә 10 иллик ичбари тәһисил кими тәдбирләр јерина јетирилмишdir. Азәрбајчанын һәр һансы бир көндиндә вә шәhәриндә анадан олан ушаг бағчада, мәктәbdә, институтларда өз ана дилиндә тә'lim-tәrbиjә алмаг имканына маликдир. Һәр бир язычи, шаир, елми ишчи ана дилиндә яздығы бир әсәри чап еләjib охучуларына чатдырмагда кениш имканлara маликдир. Ичласларда вә дикәр елми вә ичтимай јығынчагларда, еләcә dә мәтбуатда һәр кәsin ана дилиндә данышmag, язмаг, фикрини чатдырмаг имканы вардыр. Бизим бу дедикләrimiz охучуја гәрибә көрүнә биләр. Охучу нәzәрә алмалыдыр ки, Иранда яшајан азәrbaјchанлылар бүтүн бу имканлардан мәһрумдурлар. Республикамызда Азәрбајчан дили фәnnинdәn һәр бир тәdris очагына уjғun ана дилиндә дәрсliklәr чап едилмишdir. Ана дили елми чәhәтдәn яхшы тәdgиг

¹ Вейденбаум Е. А. Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, с. 120—121.

² Азәрбајчан Совет Социалист Республикасынын Конститусијасы (Әсас Гануну). Азәрнәшр, Б.: 1979, с. 28.

едилемиш, онун мұхтәлиф саһәләринә аид елми әсәрләр жазылмышдыр. Бу саһәдә биз неч дә гоншу өлкәләрдән керидә дејилик. Халгымыз республикамызын һәр бир күшесинде Азәрбајҹан дилиндә радио вә телевизија вәрилишләринә гулаг асыр.

Али мәктәбләримиздә Азәрбајҹан дили кафедралары фәалијәт көстәрир. Академијада ајрыча дилчилик институту Азәрбајҹан дилин тәдигиг етмәклә Һәшгүлдур. Совет накимијәти илләринә гәдәр Азәрбајҹан дилинин лүгәтчилик вә грамматика (әсасән морфологија) саһәләринә аид аз-choх әсәрләр вар иди. Заман кечидикчә Азәрбајҹан дилчилијинин јени саһәләри әмәлә кәлди: дил тарихи, диалектология, үслубијат, ономастика, орфографија вә орфоепија, фразеология, грамматиканың синтаксис голу, лексикология вә с.

Өлкәмиздә ән жахши дилчилик әсәрләринә јүксәк гијмәт вәрилмишdir. Мұхтәлиф илләрдә «Русча-азәрбајҹанча лүгәт» (Ә. Ә. Оручов) ССРИ Дөвләт мұкафатына, «Азәрбајҹан диалектологиясы» (акад. М. Ш. Ширәлијев), 4 чилддән ибарәт «Мұасир Азәрбајҹан дили» (проф. Ә. Дәмирчизадә, проф. С. Ә. Чәфәров, проф. М. Һүсейнзадә, проф. Ә. З. Абдуллаев, проф. Ж. М. Сејидов вә дос. А. Г. Һәсәнов), «Азәрбајҹан дилинин фонетикасы» (проф. А. А. Ахундов) әсәрләри Азәрбајҹаның Дөвләт мұкафатына лайиг қөрүлмушшдүр. Бөյүк пешәкар дилчиләр ордусу жетишмиш, дилә аид јүзләрлә әсәр јарадылмышдыр. Республикамызда акад. М. Ш. Ширәлијевин башчылыг етдији диалектология һәмкәби јаранмышдыр.

Өлкәмиздә түрк дилләринин диалектологи атласлары назырламышдыр. Бу ишин үмуми рәhbәри М. Ш. Ширәлијев иди. Бир сыра үмуми түркология мәсәләләри бизим дилчиләр һәлл етмишdir. Бунлардан бири тәктәркибли садә чүмләләрдир. Ә. М. Чавадовун тәдигигаты бу саһәдә һәлледичи рол ојнамышдыр. Икинчи белә мәсәлә табели мүрәккәб чүмлә мәсәләсисидir. М. Ш. Ширәлијев тәрәфиндән башланан бу мәсәлә үмуми түркология сәвијәдә һәлл едилмишdir. Табели мүрәккәб чүмлә вә афинит конструкцијалар проблеминин мұхтәлиф мәсәләләри үзрә республикамызда (ән соч да Университетдә*) 30-дан артыг намизәдлик диссертациясы жазылмышдыр. Дилчиләримизин ирәли сурдују присипләри тәкчә Азәрбајҹан дилчиләри дејил, гагауз, түркмән, гумуг, гарачај-балкар, түрк дилчиләри дә гәбул етмишләр. Бу, Азәрбајҹан дилчилијинин икинчи бөյүк мәктәби сајыла биләр.

Университетин филология факультети диктөр халглар вә Гәрб өлкәләри үчүн Азәрбајҹан дили мүтәхессисләри дә назарәттәнүүлөр.

* М. Э. Рәсүлзадә адына Бакы Дөвләт Университети назарәттәнүүлөр.

зырламышдыр. 1990-чы иләдәк Украина үчүн уч нәфәр, Өзбәкистан үчүн 2 нәфәр, Мачарыстан үчүн 1 нәфәр јетишдирмиш, онларын чоху үгүрла тәрчүмә иши илә мәшгүл олур, бирбаша Азәрбајҹан дилиндән тәрчүмәләр едиrlәр. Инди факүлтәдә бир нәфәр алтајлы Азәрбајҹан филологиясы үзрә назырлана. Алимләримиз гумуг дили үзрә 3, гарачај-балкар дили үзрә 7 нәфәр аспирант назырламышлар. Бу вахта гәдәр бизим әлдә етдијимиз үгүрларын һамысыны бурада садаламаг мүмкүн дејил. Лакин тәэссүф һисси илә гејд етмәк истәрдик ки, шәхсијәтә пәрәстиш вә дурғунлуг дөврүндә бир соч халгларын һәјатында олдуғу кими, Азәрбајҹан халгынын һәјатында да нормал присипләрдән сарпмалар, әйнитиләр олмушшдур. Бунлар олмаса иди, даңа соч мувәффәгијәтләримиз оларды.

Шәхсијәтә пәрәстиш дөврүндә бизим ихтијарымыз јох иди дејек ки, Азәрбајҹан дили түрк дилләриндән биридир. Бүтүн дүнја алимләри, о сырдан да Москва, Ленинград алимләри Азәрбајҹан дилиндән түрк дилләринин бири кими данышырдылар. 1937-чи ил репрессиясына гәдәр «Азәрбајҹан дили» термини илә јанаши «азәри дили», «азәри түрк дили» терминләри дә ишләнірди. Халгымыза исе «азәри түркләри» дејилрди. «Азәри» сөзүндән өтрут Азәрбајҹан Совет Енциклопедијасының 1 чилдини ләғв еләдиләр. Бу сөзә көрә Енциклопедијада бә’зи мәгалләләр һәлә дә өзүнә јер тата билмәјиб. Репрессия заманы да, соңра да бунлар горхулу сөзләрә چөрлилди. Бизим бабаларымызын түрк олдуғунун да үзәриндән гәләм чәкилди. Сталин демишди ки, «Сизин бабаларыныз мидијалыларды». Жаҳын бабамызы кәнара гојуб, бизә узаг «бабамызы» таныдырылар. Кимин нә һәдди вар иди ки, бунуң эксини десин. Онун фикрини доғрутмаг үчүн алимләримиз дилимиздә Мидија үнсүрләри ахтармаға башладылар. Һалбуки, Мидија дөвләттәндә мұхтәлиф тајфалар вә дилләр бирләшишди. Элимиздә «Мидија дили» дејилән «дилә» аид неч бир мәтн јох иди. Белә бир шәрайттә Азәрбајҹан дилиндә Мидија үнсүрләри тапмаға чалышырдылар. Бу да нәтижесиз галды. Репрессия илләриндә бир адамы һәбс етмәк үчүн онун харичи өлкәдә олмасы вә ја харичдә чап олунмуш бир китабын о адамда олмасы кифајэт иди. Адамлары тутмаг үчүн кичик бир бәнанә лазым иди. Бир дәфә Азәрбајҹан дилинин орфографија гајдалары мүзакира олунурмуш. Бири тәклиф едири ки, «пролетариат» шәклиндә жазаг, о бири дејир ки, јох, «пролетарјат» шәклиндә жазаг, чүнки «пролетари—ат» жахши сәсләнми, белә чыхыр ки, «пролетари ат», нә үчүн атаг? О бири дејир ки, сән тәклиф еләјирсән ки, «пролетар, жат», нә үчүн пролетар жатсын? Бу мүбәнисә онларын һәр икисинин һәмин кечә апарылмасы үчүн кифајэт еләјир. Евләрдә, китабханаларда әрәб әлифбасында

китаб, әлјазмасы саҳламаг мүмкүн дејилди. Іадымдадыр ки, Шамахы китабханасындакы белә китаблары күчәјә төкүб тонгал кими јандырылар. Бу китабларын јанмасы бир нечә күн давам еләди. Нә гәдәр гијмәтли китабларын вә гәдим јазыларын јандығыны — нә гәдәр зәңкин бир хәзинәнин мәһв едилдијини тәсөввүр етмәк чәтиң дејилдир.

Мачарыстанда мәшһүр алым J. Неметин рәһбәрлиji алтында јаҳшы дилчилик мәктәби кечмиш вә онун мәсләнәти илә Истанбул университетиндә охумуш көркәмли дилчи, проф. Бәкир Чобанзадә 1937-чи илдә нәбс едилди. Онун аспирантлары — М. Ширәлиев, Э. Дәмирчизадә, М. Һүсеінзадә вә Исмајыл Әфәндиев башсыз галдылар. Сонрадан онларын јетищмәси үчүн узун илләр лазым олду.

О заманкы зијалыларда горху һисси хејли ваҳт өзүнү көстәрирди. Бу зијалылар М. Кашгаринин XI әср абидәси олан «Дивану-лүгат-ит-турк» әсәринин чап едилмәсинә горхудан разы олмурдулар. Бу лүгәтдә түрк дилләринин сөзләри мугајисәли вәрилir. Горхурдулар ки, онлара «пантуркист» дамғасы вуарлар. Һалбуки түрк халгларынын бу гијмәтли әсәрини өлкәмиздә, вә харичдә бир нечә дәфә чап етмишдиләр.

Бириңи түрк дили гурултајында дејилдији кими, дәрин бир енциклопедик билијә малик олан М. Кашгари кениш бир әразидә јерләшән түрк елләрини ојмаг-ојмаг кәзиб-долашмыш, онларын дилләрини вә ләһчәләрини өјрәниши, тарихдә әбәди јашајан бир әсәр гојуб кетмишдир.

Машын вә тәјјарә олмадығы бир заманда аз мүддәтдә, тәкбашына түрк дилләринин материалларыны топламыш вә дәјәрли бир лүгәт тәртиб етмишдир. Елә бир лүгәт ки, ону индики заманда онларла ишчиси олан мұасир имканлара малик елми-тәдгигат институту бир нечә илә тәртиб едә биләр.

Индијә кими бу әсәр һагында чох јазылмыш, чох данышылмыш вә бундан соңра да ондан дөнә-дөнә бәһс едиләчәкдир.

Бу әсәрин характер чәһәтләриндән бири олараг гејд едилә биләр ки, нәлә Авропада тарихи-мугајисәли методдан истифадә едилмәди бир заманда вә авропалылардан чох-чох өнчә M. Кашгари әсәрини бу методда јазмышды.

Түрк халгларына мисилсиз һәдијјә олан бу әсәр инди дә өз әһәмијәттеги нәнини итирмәниш, һәтта алимләrin нәр күн мұрачиәт етдији столусту китабына чеврилмишдир.

Буна көрә дә M. Кашгаринин ады бүтүн түрк халгларынын, ени заманда дүнja түркологларынын јаңында әзиздир.

Азәрбајҹан халгынын нұмајәндәсі кими ифтихарла гејд етмәк истәрдим ки, M. Кашгаринин диваныны тәрчүмә етмәк тәшбүсүнү илк дәфә олараг Азәрбајҹанда ирәли сүрмүшләр.

Әсәрин бириңи нәшрини чапдан тез чыхармаг шәрәфи Түркијә түркләринә нәсиб олмушдур. Даһа соңра исә бу әсәр Өзбәкистанда чап едилмишdir.

1971-чи илин октjabрында «Дивану лүгат-ит-турк» әсәринин 900 иллијини вә M. Кашгаринин хатирәсини јад етмәк учун Өзбәкистанын Фәрганә шәһәриндә хүсуси бир түркологи мәчлис топланмыш вә онун материаллары Бакыда чыхан «Советская түркология» журналынын 1972-чи ил бириңи нөмрәсindә нәшр едилмишdir.

Түрк Дил Гурумунун тәшкىл етдији бу гурултај вә чап едиб јајдығы гијмәтли әсәрләр M. Кашгаријә вә онун мисилсиз әсәринә бәсләнән дәрин һөрмәтин ән көзәл тәзәһүрүдүр¹.

Нә учун В. В. Радловун 8 чилддән ибарәт олан «Опыт словаря тюркских наречий» адлы лүгәти (С-Пб, 1893) чап олунса билир, амма бу лүгәт чап олунмур. Әслиндә бунларын нәр икисинин нәшри ејни дәрәчәдә фајдалыдыр (сон мә’лумата көрә, Бакы Университетинин профессорлары Васим Мәммәдәлиев вә Камил Вәлиев бу лүгәти чапа һазырлајылар).

ССРИ халг депутаты, Өзбәкистан Язычылар Иттифагы Идарә hej'етинин бириңи катиби Адил Ягубов «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинә вердији мұсаһибәдә бу һәмәлә барәдә белә дејир: «Инди түрк халглары арасында «пантуркизм», «панисламизм» ахтармаг олдуғча тәһлүкәли мејлдир. Бунлар вахтилә Сталин вә онун әлалтылары тәрәфиндән ујдурулмушду ки, түрк халгларыны күтләви шәкилдә һәбсханалара долдурсунлар, өз јурдларындан сүркүн еләсингеләр, дүшүнән башлары кәссинләр. Сталинизмин бәласына бүтүн халглар дучар олублар. Лакин Сталинин түрк халгларына, мүсәлман дүнjasына шәхси мұнасибәти даһа дәһшәтли иди. Іадымдадыр, мұнарибәдән әvvәл бизим кәндә алты-једди құрчұ айләси сүркүн олунмушду. Онларын һамысы құрчұ мүсәлманлары идиләр. Гафгаздан месхети түркләринин, балкарларын, чеченләрин, ингушларын, Крымдан татарларын елликчә сүрүлмәси дә тәсадүfi дејилди—бунун архасында Сталин 1921-дә түрк-мүсәлман дүнjasына нифрәти дајанырды. Чох тәэссүфләр олсун ки, һәмин тенденсијанын мүәjjән симптомлары инди дә үзә чыхыр»².

Әрәб әлифбасындан латын әлифбасына кечмәк мүтәрәгги бир һадисә иди. Бунун учун 1921-чи илдән башлајараг бөјүк бир һазырлыг дөврү кечмишди. Доғрудур, 1 январ 1929-чу илдән

¹ Бах: Oeturum Başkanı Prof. Dr. Elövset Z. Abdullayevin „Divanu Lügat-itt-Türk“ üzerine konusması I Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler. Ankara, 1975, c. 381—382.

² «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 27 октjabр 1989-чу ил.

латын элифбасына кечилмишди, лакин латын элифбасынын унификасијасы 1932-чи илэ гэдэр давам еләмишди. О заман ССРИ-дэ 70 халг латын элифбасыны гэбул етмишди.

1939-чу илдэ јухарыдан инзibati-амирлик методу илэ көстэриш кэлди ки, һамы 1 январ 1940-чы илдэн рус графикасына кечсин. Йэмийн вахтдан Азэрбајчан да рус графикасына кечди. Рус графикасына кечмэжэ ётираз едэн адамлар тэгиг бидилдилэр. Бэ'зилэри музакирлэр кэлмир, бэ'зилэри диниб данышмыр, бэ'зилэри фикир сөjlэмэкдэн чекинирдилэр. Язычы М. С. Ордумадидэн сорушурлар: «Мирзэ, рус графикасы һагында сиз нэ фикирдэснинэ?» Дејир: «Кэдэ, мэн һэлэ һеч латына кечмэшишэм.»

Ирили-хырдалы 25-э гэдэр түркдилли халг һеч бир назырлыг апармадан рус графикасыны гэбул елэди. Һэр халг өз дилинин хүсүсүйжтлэрини нэээрэ алараг мүэjjэн ишарэлэр (һэрфлэр) гэбул едib, бу элифбаја өлавэлэр етди. Лакин бу элифбаја кечмэж үчүн һеч бир идарэедичи мэркэж юх иди. Она көрэ дэ түрк диллэринэ аид олан спесифик сэслэр (ә, ө, ү, ғ, қ, һ, ҹ вә с.) үчүн һэр халг бир-бириндэн хэбэргиз ажры ишарэлэр (һэрфлэр) гэбул елэдилэр. Нэтичэ бу олду ки, өввэллэр өрэб, сонра исэ латын элифбасында бир-бирини охујан түрк халглары бир-бирини јаздығыны охуја билмэдилэр. Дил ётибарилэ бир-биринэ нисбэтэн јахын олан халглар өввэллэр бир-биринин өдэбийжатыны, елми өсэрлэрини асанлыгla охујурдулар. Рус графикасына кечэркэн унификасија (ваһид шәклә салма) апарылмадығы үчүн һеч бир халг о бирини охуја билмэди. Демэли, элифбаны бу шәкилдэ дэјишмэж өслиндэ түрк халгларына гарши чеврилмиш бир тэхрибат иди. Экэр белэ дэйилдисэ, нэ үчүн ермәни вә курчү элифбасы дэјишилмэди? Биз өслиндэ халгларын гэдимдэн бэри ишлэтиклэри элифбаларын дэјиширилмэси тэрэфдары дејиллик. Бурада сөһбэт о заман рәhbэр вэзифэлэрдэ олан шәхслэрин бизэ олан мэнфи мұнасибэтиндэн кедир.

Өслиндэ бизим латын элифбасында галмағымыз даһа јахшы оларды. Чүнки Прибалтика өлкэлэри дэ, Шәрги Авропанын бөյүк өксөрийжэти дэ, Гәрб өлкэлэри дэ латын элифбасы илэ јазыб-охујурлар.

Мұнариб заманы вә мұнарибэдэн сонра эн чох зэрэр чекен јенэ дэ түрк халглары олду. Гарачајлар, балкарлар, Күрчустандакы түрклэр, Крым татарлары өз доғма торпагларындан сүркүн едилдилэр. Башга халглардан да сүркүн едилэнлэр вар иди (чеченлэр, ингушлар вә калмыклар). Бунларын бэ'зиси, мәсәлэн, Күрчустандан көчүрүлэн түрклэр һэлэ индижэ гэдэр өз јерлэринэ гајыда билмирлэр.

Мұнариб вахты о бири халглардан хайн чыханлар, дүшмэн

тэрэфдэ дуруб бизэ гарши вурушанлар олмамышмы? Бэс о халглары бүтөвлүкдэ сүркүн елэдилэрми? Jox! Доғру да елэдилэр, чүнки бүтөв бир халгы чани һесаб еләмәк олмаз. Онун ичэрисиндэн кимлэрсэ чинајёткар олмушлар. Бизимлэ гарши-гаршија вурушан алманлары мұнарибэдэн сонра биз һаглы олараг дүшмэн һесаб еләмәдик. Алманларын ичэрисиндэн кимлэрсэ өз чинајёткар һэркэтләринэ көр мұнақимә едилдилэр.

Бөյүк Вәтән мұнарибәси нәтичәсindэ бир нечә социалист өлкәсі мејдана кэлди. Һәлә мұнарибә заманы Чәнуби Азэрбајчанда демократик һекумэт гурулмушду. Бэс нечә олду ки, бизим көмәјимизлэ Авропада бу гэдэр социалист өлкәсі әмәлэ кэлди, амма Азэрбајчанын чәнубу илэ шималы бирләшэ билмэди? Бу јенэ дэ о заманы рәhbеријин бизэ дүшмэн көзү илэ баҳмасыны нәтичәсі иди. Азэрбајчанын бөйүк бир республикаја чеврилмәсими көзлэри көтүрмүрдү.

Мұнарибэдэн сонра да мұхтәлиф јолларла зијалылары сыйышдырырдылар, онлары һәмишә қәркин вәзијјэтдэ сахламага чалышырдылар. «Космополитизм» һагында гәрар чыханда Азэрбајчан филологлары бир-биринэ дэјди. Һамы чалышырдыки, бу гәрардан она зијан кэлмәсин, ону наһаг јерэ «космополит» адландырмасынлар. Адэтэн, бир гәрар чыхан кими јерлэрдэ о саат «турбанлар» назырлајырдылар. Эдэбийјат саһесиндэн адам тапмыштылар. Дил саһесиндэ дэ адам назырламаг лазым иди. Азэрбајчан Дөвлэт Педагожи Институтундан Э. Дәмирчизадәни, Академијадан М. Ширәлијеви космополит адландырмашылар. Университетдэн исә һәләлик намизәд юх иди. Дос. Н. И. Мирзәзадэ дэйирлэр: «Нади, дејәрик ки, Нади Мирзәзадэ дэ бир балача космополит олубду. Сән кэл разы ол, сәни дэ бир балача тәнгид еләjek». Нә исә, онун разылығыны алырлар. Университетдэ бу тәнгид ичласы гуртарандан сонра рајком катиби космополитләrin сијаһыны алыб, онлары рајкома чағыртдырыр. Орада рајком катиби онлары сорғу-суала тутанда Нади мүэллим дејир ки, мэн космополит дејиләм. Рајком катиби эсәбиләшиб университетин ректоруна зәңк вуруб дејир: «Бу нэдир, јолдаш Гараев, о бојда Университетдэн вур-тут чәми ики нәфэр космополит вермисиниз, онун да бири бурда дејир ки, «мэн космополит дејиләм».

Дос. Ч. Эфэндијеви космополит кими она көр тәнгид едирдилэр ки, демишиди ки, Азэрбајчан дилиндэки «лакин», «камма», «әкәр», «вә», «чүнки», «фәгәт» бағлајычылары мәншәчэ әрэб вә фарс дилләриндэн алымнадыр (һәгигэтэн дэ, беләдир). Рәсми гәзетләрдэн биригин редактору ичласда тәләб едирди ки, «ханы о вичдансыз Чалал, кәлсин, бизэ чаваб версин көрәк, нэ үчүн бизим бағлајычыларымызы әрәбә, фарса верир?» Дилчиләрдэн

проф. М. Ш. Ширәлијев вә проф. Э. Дәмирчизадә исә даһа јуха-
ры даирәләрдә чаваб вермәли олмушулар.

Бир аз сонра 50-чи илләрин әvvәлләриндә Дәдә Горгуд дас-
танлары гадаған олунду. Ондан узун мүддәт нә дилчиләр, нә дә
әдәбијатчылар истифадә едә билмәдиләр. Һалбуки бу надир та-
рихи мәнбәји бутүн дүнja өjrәнириди. Биз исә нә гәдәр кери гал-
дыг!

Дургунлуг дөврүндә халгларын гарыштырылмасы (миграси-
јасы) јолу илә азсајлы халглары ири халгын ичиндә әридиб јох
етмәк сијасәти јеридилирди. Мә'лум һәгигәттир ки, бәյүк халг-
лар кичик халглары, бәйүк дилләр кичик дилләри тәдричән, узун
илләр әрзиндә ассимиљасија еләјир. Бунун учун тәләсмәк, бу
просеси сүр'әтләндирмәк лазым дејил. Һәр бир сијаһыјалма за-
маны ССРИ халгларындан ана дилини рус дили яздыранларын
сајыны артыг көрәндә, бу, јахши һал киғми тә'рифләнириди. Мил-
ли дилләр јөрләрдә мәһдудлаштырылырды, онларын барәсиндә-
ки Ленин принципләри ачыг-ачығына позулурду. Бурада биз өз
фикимизи Е. Зејмалың сөзләри илә дејәчәјик: «Тәфсилата вар-
мадан вә фактларын дөгрүлүгүндән кетдикчә узаглашарағ, һәр
чүр «сәдләрин» силинмәсими сүр'әтләндирмәк, тарихи «тәләсдир-
мәк» мејли ортача чыхды, Ленин милли сијасәтинин әсас прин-
ципләрине, «Русија халгларынын һүгуг бәјәннамәси»нә ачыг-
ачығына зидд олан бу чүр һалларын үмуми сәбәби бирди: ирә-
ли гачмаг, әслиндә бә'зән һәлә олмајан вә өзу дә дүзкүн анла-
шылмајан «коммунизмин көзә көрүнән чүчәртиләрини» көрмәјэ
чалышыг...

Јенә һәмин мәгаләдә охујуруг: «Чар маариф назирлији «өз-
кә халгдан оланлара» ианд «милли сијасәтини» тәхминән белә
ифадә едирди: «руслаштырма вә рус халгына.govushma». Бу, чар
заманында иди. Тәәччублу дејилми ини дә азсајлы халглар вә
милләтләр бу чүр мұнасибәтләри нисс еләсингеләр. Мүәллиф ја-
зыр: «Ленинә қөрә, һеч бир дилә, һеч бир милләтә һеч бир үстүн-
лук верилә билмәз. Вә «бәйүк вә гүдрәтли рус дилинин еһтиячи

јохдур ки, нә олур-олсун, ону дәјәнәк күчүн өjrәнсиснләр». Бу
елә қөнүллү ишдир ки, зәрурилијинә һәр шејдән јахши тәчрүбә
(практика), тәсәррүфат вә ичтимай һәјатын тәләби инандыра
биләр.»¹

Шәхсијәтә пәрәстиш дөврүндә һәр кәс өз дилини мудафиәјә
галхә билмәзди. «Кечмиш заманларда хырда халгларын дилини
мудафиә етмәји милләтчилијин, јаҳуд туризмин тәзәһүру кими
«дамғаламаға» чалышырдылар (хүсусилә дили дашијанлар өз-

¹ Зеймаль Е. „Народности и их языки при социализме.“ — "Коммунист", 1988,
№ 15, с. 68.

ләри дили мудафиәјә галханда»)¹. Азәрбајчанда исә белә дам-
галардан бири дә «пантуркизм» иди.

Бә'зи республикаларда елә шәрайт әмәлә қәлмиши ки, бир
адамын, ики адамын хатирин бүтүн йчласа топлашанлар өз ана
дилиндә даныша билмирдиләр. Инди исә мәсәлә белә гојулур
ки, бу республикада јашајырсанса, ишләјирсәнсә, онун дилини
билмәлисән. Түркмәнистанын али мәктәбләриндә елә һаллар
олурду ки, тәләбәләр дә түркмәндир, мүәллим дә, һамы истәрди ки,
түркмәнчә дәрс кечсин, лакин буна онларын иhtiјары јох иди.
Һеч бир рәсми сәнәдлә бу иhtiјар алынмамышы, амма шәрайт
белә иди. Ола билсин ки, бу һал даһа башга түркдилли рекион-
ларда да вар иди. Лакин буна е'тираз еләмәк олмазды. Елә бу
барәдә Е. Зејмал јазыр: «Дил һәјатынын нәзәријәси илә реал-
лыг кетдикчә бир-бириндән даһа чох узаглашмышыр». «Сосиа-
лизм шәрайтиндә һеч бир дил гадаған едилә билмәз, һәм дә мәһв
едилә билмәз. Экәр чәммијәтин бир дилә еһтиячи галмаса, о дил
өлә биләр» («Социализм и нация», с. 186...)²

Бизим билдијимизә қөрә, бир аз әввәл газах, гырғыз, өзбек,
түркмән дилиндә шәһәрдә бә'зи аиләләрдә, бир дә гышлагларда,
ат илхысынын, мал нахырынын, гојун сүрүсүнүн јанында даны-
шырдылар. Шәһәрләрдә ана дилиндә ушаг бағчаларынын, ибти-
даи вә орта мәктәбләrin азлығы да нәтижә е'тибарилә ана дили
сыйыштырмaga кәтириб чыхарырды.

Бүтүн өмрү боју Азәрбајчан халгынын хошбәхтилији јолунда
чалышан Нәriman Нәrimанов һәлә Совет һакимијәтинин илк
илләрindән Азәрбајчанда һакимијәт башында дуран адамларын
јол вердикләри әјинтиләрә гаршы өз е'тиразларыны билдириди.
«Бә'зи ѡлдашлara чаваб» адлы мәгаләсindә о јазырды:

«Сон заманлар Азәрбајчанда бә'зи мәс'ул ѡлдашлар түрк
дили дәрсләринин мәктәбләрдә ихтисары, јаҳуд түрк театрында
тамашаларын сајынын азалдылмасы вә илахир мәсәләләр ба-
рәдә мәтбуатда чыхыш едирләр».

«Түрк ушаглары јалныз Пушкинин шे'рләрини дејил, һәм дә
Шекспири, Шиллери билмәлидирләр. Бу да јалныз о заман ола
биләр ки, һәр шејдән габаг онлар һәгиги пролетар шаири, халг
шаири Сабирин кәскин дәјүшкән ше'рләрини, халг шаирләри
Вагиф, Видади, Закирии ше'рләрини билсингеләр. Бу да тамами-
лә Марксын дедији илә дүз кәлир. Буну Маркс чохдан јазыб.
Гој онда ѡлдашлар Ленинин «Милли мәсәләсими охусунлар;
Ленин ѡлдаш халгларын милли тә'јини—мугәддәраты мәсәләси
үзәриндә кифајәт гәдәр кениш дајаныр». Бурадан аждын олур ки,

¹ Зеймаль Е. Народности и их языки при социализме, Коммунист, 1988,
№ 15 с. 70.

² Зеймаль Е. Јенә өрада, с. 69.